

Станкевіч А.А., прафесар кафедры беларускай мовы
 Вучэбная дысцыпліна “Агульнае мовазнаўства”
 Другі курс спец. “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова
 (англійская)”

Лекцыя № 5 на тэму
 “Структуралізм і яго асноўныя разнавіднасці”

План

- 1 Узнікненне структуралізму і яго агульная характарыстыка.
- 2 Функцыянальная лінгвістыка. Пражская школа структуралізму.
- 3 Гласематыка. Дацкая школа структуралізму.
- 4 Дэскрыптыўная лінгвістыка. Амерыканскі структуралізм.

1 Узнікненне структуралізму і яго агульная характарыстыка.

Першая палавіна XX ст характарызувалася бурным развіццём прыродазнаўчых, дакладных і грамадскіх навук. Стала вядома, што любую з’яву, даступную непасрэднаму назіранню, можна раскласці на больш простыя ўзаемазвязаныя элементы, якія і складаюць структуру гэтай з’явы (фізіка, хімія, біялогія, псіхалогія і інш.). Пад структурай у гэты час сталі разумець характар, спосаб сувязі паміж састаўнымі элементамі адпаведнай з’явы. У навуку было ўведзена паняцце дыскрэтнай структуры матэрыі.

На якасна новую ступень у гэты час уздымаецца і мовазнаўства. Узнікаюць новыя лінгвістычныя школы і напрамкі, новыя аспекты лінгвістыкі, новыя лінгвістычныя дысцыпліны, удасканалюцца і развіваюцца метады лінгвістычнага даследавання, развіваецца тэарэтычнае мовазнаўства, пашыраецца “геаграфія” лінгвістыкі – узнікаюць італьянская, амерыканская, чэшская, датская лінгвістычныя школы, развіваецца савецкае мовазнаўства.

Калі для лінгвістыкі 19 ст. была характэрна рэгістрацыя, назапашванне і назіранне моўных фактаў, то мовазнаўства 20 ст. імкнецца знайсці сутнасць назіраемых фактаў, выявіць іх унутраныя заканамернасці, паказаць сувязі элементаў вывучаемай з’явы і іх узаемадзеянне.

Вось на гэтым агульным фоне ўзнікае новы напрамак у мовазнаўстве, які да гэтага часу выклікае спрэчкі і дыскусіі – *структуралізм*. (Да 1956 г. у савецкім мовазнаўстве да структуралізму адносіны былі крытычнымі). Структуралізм узнік як адмаўленне младаграматызму, псіхалагічнага і сацыяльна-псіхалагічнага напрамкаў. У многіх адносінах ён узняў мовазнаўства на прынцыпова новую і больш высокую ступень. Унутры структуралізму выдзяляюцца тры розныя напрамкі: функцыянальная лінгвістыка (пражская школа структуралізму); гласематыка (дацкая школа структуралізму); дэскрыптыўная лінгвістыка (Йельская лінгвістычная школа, амерыканскі структуралізм).

Прыхільнікі структуралізму ў савецкім мовазнаўстве не стварылі адзінай школы. Структуралізм у нас аб'яднаўся з матэматычнай лінгвістыкай і інжынерным мовазнаўствам.

Розныя напрамкі структуралізму аб'ядноўваюць наступныя палажэнні:

1 Падыход да мовы як складанай структуры або “сістэмы сістэм”, у якой роля кожнага элемента вызначаецца яго месцам у адносінах да ўсіх іншых элементаў, залежыць ад цэлага.

2 Структуралізм разглядае мову як знакавую, семіятычную сістэму.

3 Асноўная ўвага структуралізму сканцэнтравана на сінхранічным апісанні мовы.

4 Для ўсіх напрамкаў структуралізму характэрна імкненне да больш дакладных і аб'ектыўных метадаў лінгвістычнага даследавання.

2 Функцыянальная лінгвістыка. Пражская школа структуралізму.

Гэта школа ўзнікла на аснове Пражскага лінгвістычнага гуртка, створанага ў 1926 г. па ініцыятыве вядомага чэшскага моваведа Вілема Матэзіуса. Членамі гуртка былі Багуміл Трнка, Багуміл Гаўранэк, Йёзэф Вахэк, Мукаржоўскі, пазней – Каржынэк, Скалічка. Прымалі ў ім актыўны ўдзел і рускія лінгвісты, якія працавалі за мяжой – Мікалай Сяргеевіч Трубяцкой, Раман Восіпавіч Якабсон, Сяргей Восіпавіч Карцэўскі.

Пражская школа бліжэй да рускай лінгвістычнай традыцыі. Лінгвістычныя погляды прадстаўнікоў ПЛШ выказаны імі ў “Тэзісах Пражскага лінгвістычнага гуртка”, складзеных да I Міжнароднага з'езда славістаў (1929, Прага). У сваёй лінгвістычнай канцэпцыі пражскія моваведы развівалі асобныя выказванні Сасюра, погляды рускіх моваведаў Бадуэна дэ Куртэнэ, Ф. Фартунатава, А. Шахматава.

Асноўныя палажэнні ПЛШ:

1 *Суадносінны сінхраніі і дыяхраніі.* Як вядома, структуралісты аддавалі перавагу сінхранічнаму даследаванню. Але, у адрозненне ад іншых структуралістаў, прадстаўнікі ПЛШ не адрывалі сінхранію ад дыяхраніі, бачылі іх дыялектычную сувязь і прызнавалі неабходнасць сістэмнага, структурнага аналізу і ў галіне дыяхраніі.

2 Пражскія структуралісты творча перапрацавалі сасюраўскую *канцэпцыю мовы і маўлення*. Каржынэк: суадносінны паміж мовай і маўленнем уяўляюць адносінны паміж навуковым аналізам, навуковай інтэрпрэтацыяй фактаў (мова) і пэўнымі з'явамі рэчаіснасці, якія складаюць аб'ект гэтага аналізу (маўленне).

3 Чэхі, у адрозненне ад гласематыкаў, улічвалі экстралінгвістычныя фактары – *разглядалі мову ў сувязі з рэальнай гісторыяй народа, яго культурай*. Яны развілі выказванне Бадуэна дэ К. аб *функцыяналізме мовы*: “Мова – функцыянальная сістэма сродкаў выражэння, якая служыць пэўнай мэце”. Матэзіус і Гаўранэк распрацавалі тэорыю функцыянальных стыляў і тэорыю моўнай нормы. Выдзялялі 2 асноўныя функцыі – *сацыяльную* (сувязь з другімі індывідамі) і *эстэтычную* (выражэнне эмоцый).

Функцыі мовы

- а) камунікатыўная
- б) практычны спецыяльная
- в) тэарэтычна спецыяльная
- г) эстэтычная

Функцыянальныя стылі мовы

- а) размоўны
- б) дзелавы
- в) навуковы
- г) паэтычны

Функцыянальны падыход да мовы меў вялікае значэнне. Прадстаўнікі ПЛШ тэарэтычна абгрунтавалі праблемы культуры маўлення, распрацавалі тэорыю моўнай нормы і кадыфікацыі.

4 Праблемы фаналогіі і марфаналогіі

Важнейшай заслугой ПЛШ з'явілася стварэнне *фаналогіі*, галоўная роля ў распрацоўцы якой належыць М. Трубяцкому. Ён размежаваў фанетыку (вучэнне аб гуках маўлення як канкрэтных фізічных з'явах) і фаналогію (вучэнне аб гуках мовы), распрацаваў тыпалогію фаналагічных апазіцый, сфармуляваў асноўныя прынцыпы фаналагічнага даследавання. Яго працу "Основы фонологии" (1939) – называюць фаналагічнай энцыклапедыяй XX ст. Выдзяляе розныя варыянты фанем і іх віды: *абавязковыя* (пазіцыйныя, камбінаторныя, стылістычныя), *факультатыўныя* (г выбухн-фрыкат), *індывідуальныя* (картавае р). Распрацаваў класіфікацыю апазіцый фанем.

У якасці асобнага раздзела фаналогіі выдзелена *марфаналогія*, у якой разглядаецца марфалагічнае выкарыстанне фаналагічных сродкаў мовы (нясу- ноша).

5 Пытанні граматыкі

Распрацавалі паняцце марфемы, вучэнне аб граматычных апазіцыях (Якабсон). Выдзялялі двухчленныя апазіцыі (час, трыванне), шматчленныя (склон, асоба). Адрознівалі значэнні склонаў: *накіраванасць* (він., дав., месны) - *ненакіраванасць* (наз, родны, творны); *аб'ёмнасць* (родны) – *неаб'ёмнасць* дзеяння (месны) ; *перыферыйнасць* (дав, месны, творны) – *неперыферыйнасць* (наз., вінав, творны).

У галіне аналізу сказа як асноўнай камунікатыўнай адзінкі найбольш значным дасягненнем з'яўляецца тэорыя актуальнага члянэння сказа (В. Матэзіус), у якой абазначыўся функцыянальны падыход – актуальнае члянэнне выясняе спосаб уключэння сказа ў прадметны кантэкст. Асноўныя яго элементы – *аснова выказвання* (тое, што вядома ў дадзенай сітуацыі або можа быць лёгка зразумелым) – *псіхалагічны суб'ект і ядро выказвання* – (тое, што гаворачы паведамляе аб аснове, зыходным пункце) – *псіхалагічны прэдыкат*. Тэма і рэма.

6 Пытанні тыпалогіі моў

Матэзіус, Скалічка і іншыя чэхі лічылі, што аналіз мовы павінен праводзіцца на строга сінхроннай аснове з дапамогай тыпалагічнага параўнання – шляхам супастаўлення моў рознага тыпу без уліку іх роднасных сувязей. Яны выдзялялі моўныя сем'і (роднасныя мовы) і моўныя саюзы (геаграфічна сумежныя няроднасныя мовы). М. Трубяцкой выдзеліў 6

тыпалагічных прыкмет, агульных для індаеўрапейскіх моў, якія адрозніваюць іх ад моў іншых сем'яў.

3 Гласематыка. Капенгагенская школа структуралізму (дацкі структуралізм)

Гласематыка (дацкі структуралізм) узнікла пазней, чым пражскі, у 30 – х гг. 20 ст. Віднымі прадстаўнікамі гэтай школы былі Віго Брондаль, Ханс Ульдаль, а галоўным тэарэтыкам гэтай школы – Луі Ельмслеў. Іх погляды адлюстраваны ў працах: “Структуральная лінгвістыка” (Брондаль), “Асновы гласематыкі” (Ульдаль), “Метад структурнага аналізу ў мовазнаўстве” (Ельмслеў).

Тэарэтычнымі вытокамі гласематыкі было вучэнне Сасюра і ідэі лагічных школ. Сасюр: “Адзіным і сапраўдным аб’ектам лінгвістыкі з’яўляецца мова, разглядаемая ў самой сабе і для сабе” – Сасюр разглядаў мову як чыстую сукупнасць адносін, як форму, свабодную ад матэрыяльнай рэалізацыі. Філасофскай асновай гласематыкі з’явіўся пазітывізм, які адмаўляе рэальнае існаванне прадметаў матэрыяльнай рэчаіснасці. Ельмслеў: “Мова – гэта інструмент, пры дапамозе якога чалавек фарміруе думку, пачуцці, настрой і пры дапамозе якога ўздзейнічае на іншых людзей, а іншыя – на яго”. Мовазнаўства павінна стварыць універсальную лінгвістычную тэорыю, прымяняльную да любой мовы. Т.ч., гласематыкі разглядалі мову як сістэму “чыстых адносін”, абстрагаваную ад “субстанцыі”.

Асноўнай мэтай лінгвістычнага аналізу Ельмслеў лічыў выяўленне моўнай формы і яе суадносін з субстанцыяй. Форма рэалізуецца ў розных субстанцыях, яна выступае як пастаянная абстрактная сутнасць, а субстанцыя можа змяняцца. З другога боку, адна і тая ж субстанцыя афармляецца парознаму.

У мове Ельмслеў выдзяляе *план выражэння* – знешні бок мовы – гукавы або іншы і *план зместу* – думка, якая знаходзіць сваё выражэнне ў мове. У плане выражэння ён выдзяляе *субстанцыю* (усе гукі, якія могуць вымаўляцца маўленчым апаратам людзей) і *форму выражэння* – спосаб выкарыстання гэтага матэрыялу ў дадзенай мове.

План выражэння і план зместу звязаны *адносінамі камутацыі* – змены ў плане выражэння выклікаюць змены ў плане зместу. Калі замена ў плане выражэння аднаго элемента другім прыводзіць да змены ў плане зместу, гэта – *самастойныя адзінкі* (сын, сон, сан, сам, сад, сак), калі змены ў плане выражэння аднаго элемента другім не прыводзяць да змены ў плане зместу – гэта *варыянты адной адзінкі* (город – город – выбухн і фрыкат г).

Ельмслеў імкнецца таксама выдзеліць мінімальныя адзінкі ў семантыцы мовы (фігуры), камбінацыя якіх надае значэнне знаку (сын-дачка). Адносіны паміж гэтымі адзінкамі – функцыі: *двухбаковая залежнасць* – інтэрдэпэндэнцыя (галосныя-зычныя гукі), *аднабаковая* – дэтэрмінацыя (прыназ каля + родны склон; над + творны; прым + наз); *свабодная залежнасць* – канстэляцыя (прыслоўе + дзеяслоў).

Крытыка КШС – не ўлічвалі сацыяльны характар мовы. Абстрактнасць аналізу.

4 Дэскрыптыўная лінгвістыка (амерыканскі структуралізм)

Заснавальнікамі і прадстаўнікамі гэтага напрамку былі Ф. Боас, Э. Сепір, Л. Блумфільд, паслядоўнікі – З. Харыс, Ч. Фрыз, Н. Хомскі і інш. Для гэтага напрамку характэрны прагматызм, імкненне спалучаць навуковыя інтарэсы з практыкай.

Яны вывучалі мовы амерыканскіх індзейцаў з мэтай стварэння іх пісьменнасці; прымянялі дэшыфравальны падыход да мовы, займаліся аўтаматычным перакладам тэкстаў і г.д. Называлі тагачасныя метады даследавання моў недасканалымі, імкнуліся выпрацаваць новыя метады.

Лічылі мову сацыяльнай з’явай, Сепір распрацаваў асновы этналінгвістыкі, якая вывучае сувязь мовы з культурай, народнымі звычаямі і ўяўленнямі (“Мова” 1921, 1933).

Блумфільд галоўнай задачай лінгвістыкі адзначаў апісанне (дэскрыпцыю) мовы, рэгістрацыю фактаў, а не іх тлумачэнне. Адзінай канкрэтнай рэальнасцю дэскрыптывісты прызнавалі канкрэтнае выказванне, маўленчы адрэзак. Аб’ектам даследавання павінна быць адзінкавае і закончанае выказванне на пэўнай мове. Таму даследавалі адзінкавую мову, дыялект, маўленне канкрэтнай асобы (напр., падслуханыя тэлефонныя размовы) або калектыва ў храналагічна пэўны час.

Блумфільд распрацаваў таксама *тэорыю ўзроўняў мовы*. Апісанне мовы трэба пачынаць з найбольш простага ўзроўню – фаналагічнага, семантычнага (які ён падзяляў на лексіку і граматыку).

Асноўную ўвагу звярталі на метадыку лінгвістычнага аналізу, імкнуліся выпрацаваць *тэхніку апісання мовы*.

Дыстрыбуцыйны аналіз

Л. Блумфілд ў сваёй канцэпцыі зыходзіў з неабходнасці стварэння канструктыўнай і паслядоўна пабудаванай сістэмы паняццяў, прыдатных для апісання мовы любога ладу. Блумфілд прадставіў два прыёмы, неабходныя для метадыкі: *сегментацыю* маўленчага акту (драбненне яго на элементарныя адзінкі) з выяўленнем бліжэйшага акружэння атрыманых пры сегментацыі адзінак і *субстытуцыю* (падстаноўку элемента).

Першая стадыя аналізу - сегментацыя выказвання – падзел яго на драбнейшыя элементы (сегменты) - напр, гук. У выніку сегментацыі ўстанаўліваецца акружэнне (суседства) элементаў – вызначаецца іх пазіцыя.

Наступны этап аналізу – групойка элементаў у класы на аснове дыстрыбуцыі – парадку размяшчэння элементаў. *Дыстрыбуцыю* разумелі як сукупнасць усіх пазіцый (ужыванняў) элементаў адносна ужывання іншых элементаў

Асноўная (канчатковая) мэта дыстрыбуцыйнага аналізу (ДА) - вызначыць спалучальнасць кампанентаў (класаў, падкласаў) ў мове.

Прыёмы ДА апісваюць працэс лінгвістычнага даследавання ў выглядзе алгарытму – строга пэўнай паслядоўнасці аперацый, выкананне якіх прыводзіць да пэўнай мэты і дазваляе вызначыць тыпы дыстрыбуцыйных адносін. Тры мадэлі дыстрыбуцыі: *кантрасная дыстрыбуцыя* (зуб – суп, дом – том), *дадатковая дыстрыбуцыя*, *пазіцыйныя варыянты* (мацюкі – мяты, пальцы – пяльцы), *свабоднае вар'іраванне* (горад – выбуховае г, гусь – фрыкатыўнае г),

Прыёмы ДА прымяняюцца на розных узроўнях моўнай сістэмы – пры вивучэнні гукавой сістэмы, у марфалогіі, у сінтаксісе.

На сінтаксічным узроўні гэта *аналіз па НС (непасрэдных складніках)*, які раскрывае працэс пабудовы выказвання як іерархічную паслядоўнасць пераўтварэння простых канструкцый у больш складаныя.

Аналіз па НС (непасрэдных складніках)

Методыка аналізу па непасрэдных складніках (НС) фарміравалася як удасканаленне дыстрыбуцыйнага аналізу асноўныя яе прынцыпы былі сфармуляваны яшчэ ў 20-я гады л. Блумфільдом

У працэсе аналізу па НС вылучаюцца адрэзкі (сегменты) выразу, т.зв. непасрэдныя складнікі. Лінейна звязаныя элементы, якія стаяць побач, аб'ядноўваюцца ў блокі, якія маюць сваю пазыцыю ў выказванні, сумежныя блокі ўтвараюць больш буйныя блокі: *Барвоае сонца павольна апускалася за таямніча цямнеючы ўдалечыні гарызонт*. Сегменты НС: сонца барвоае / сонца апускалася / апускалася павольна / апускалася за гарызонт / гарызонт цямнеючы / цямнеючы таямніча / цямнеючы ўдалечыні.

Методыка аналізу па НС выкарыстоўваецца ў даследчай практыцы і ў нашы дні, але магчымасці яе даволі абмежаваныя, так як яна не дазваляе адрозніць сінтаксічныя структуры сказаў, розных па сэнсе; прымяняецца толькі ў дачыненні да простых сказаў; не дае магчымасці адрозніваць актыўныя і пасіўныя структуры і інш.

Трансфармацыйны аналіз

Паколькі метады аналізу па НС не з'яўляюцца дакладным, аб'ектыўным і адназначным, меў недахопы (прымяняўся толькі да простых сказаў), Харыс і Хомскі прапрацавалі трансфармацыйны аналіз.

Прынцыповае адрозненне ТА ад усіх раней названых метадык складаецца ў тым, што ён грунтуецца на правілах пераўтварэння і правілах перапамеркавання элементаў.

Асноўная мэта ТА – растлумачыць, якім чынам можна атрымаць пры дапамозе некаторага набору правілаў ўсю сукупнасць сказаў дадзенай мовы.

Асноўныя задачы ТА:

- 1) звесці розныя сказы і іх тыпы да мінімуму на аснове адзінства асноўных структур;
- 2) выявіць адрозненні ў асноўнай семантычнай структуры сінтаксічных канструкцый.

Прыёмы трансфармацыйнага аналізу звязаны з пераўтварэннем лінгвістычных адзінак. Найбольш простыя віды трансфармацыі (перастаноўкі

моўных адзінак) вельмі частыя ў натуральнай маўленчай дзейнасці - пераказ, сінанімічная замена, скарачэнне тэксту, рэдагаванне, рэферыраванне, анатаванне тэксту, тлумачэнне, каментаванне і інш. Такія пераўтварэнні носяць спантанны характар.

Лінгвістыка выкарыстоўвае ТА як сістэму апісання сінтаксісу. Пераўтвораная сінтаксічная канструкцыя называецца *трансформам*. Ядзерны трансформ усталёўваецца па прыкметах: 1) мае форму сказа; 2) з'яўляецца самай прастай ў сінтаксічных адносінах канструкцыяй. Гэта прасты сказ, у форме абвеснага ладу, цяперашнім часе.

Віды трансфармацый:

- трансфармацыя пасівізацыі: *Студэнт выканаў заданне* – *Заданне выканана студэнтам*;
- трансфармацыя параўнання: *Брат старэйшы за сястру* – *Сястра малодшая за брата*;
- трансфармацыя перасячэння: *Наступіла восень. Лісце пажаўцела і апала з дрэў* – *Калі наступіла восень, лісце пажаўцела і апала з дрэў*.;
- трансфармацыя ў пытаннях і адказах: *Іваноў выступаў?* - *Выступаў*; *Ці выступаў ён?* - *Так, выступаў*; *Хто выступаў?* - *Іваноў выступаў*;
- трансфармацыя ўводнасці: *Паўшоў дождж*. – *Нечакана пайшоў дождж* – *Вечарам нечакана пайшоў дождж*.

Агульныя трансфармацыйныя правілы:

1. Усе трансформы, якія атрымлівае ад адной ядзернай канструкцыі, павінны захаваць зыходныя семантычныя адносіны.
2. Для атрымання трансформаў дапушчальна змена (пераўтварэнне) сінтаксічнай структуры канструкцыі пры захаванні лексічнай семантыкі зыходных кампанентаў.
3. У асобных выпадках дапускаецца замена словы сінонімам, далучэнне або выключэнне элементаў канструкцыі, якія не змяняюць яе семантычную структуру (сэнс).

ТА прывёў да новага апісання граматыкі. Шырокае прымяненне мае ў машынным перакладзе, пры вывучэнні замежнай мовы, у псіхалінгвістыцы, інфарматыцы, у тыпалагічным і параўнальна-гістарычным вывучэнні сінтаксісу.

Такім чынам, структуралізм разглядаў мову ў сінхранічным аспекце як складаную па структуры семіятычную сістэму або “сістэму сістэм”, у якой роля кожнага элемента вызначаецца яго месцам у адносінах да ўсіх іншых элементаў, залежыць ад цэлага.

Літаратура

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений. 4-е изд. М., 2005.
2. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.

6. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. 3-е изд. М., 2006.
7. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
8. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
9. Плотников Б.А. Общее языкознание: Семинарий. Мн., 1986.
10. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
11. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.
12. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.
13. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: Практыкум. Магілёў, 2007.
14. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 4-е изд. М., 2007.
15. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. Мн., 1994

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ